

ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ

ΘΕΜΑΤΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ
ΤΩΝ ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ*

I. Ήλεκτρο από το Μαραθιά του Αγίου Ηλίας Μεσολογγίου

II. Θησαυρός χάλκινων αντικειμένων από το Ψωρολίθι Καλυδώνας

Τα αρχαιολογικά δεδομένα των υστεροελλαδικών χρόνων¹ προέρχονται από την περιοχή που η κατοπινή γραπτή παράδοση² αναφέρει ως τόπων Κεφαλλήνων και των Ακαρνάνων, δυτικά του Αχελώου και των Αιτωλών, ανατολικά του Αχελώου (Πιν. 1). Βέβαια, οι φιλολογικές ειδήσεις συνοψίζουν μία σειρά στοιχείων που ζυμώθηκαν με το θρύλο και προσδιόρισαν την ιστορική ταυτότητα και την εξέλιξη της περιοχής στα όρια του σημερινού νομού Αιτωλοακαρνανίας.

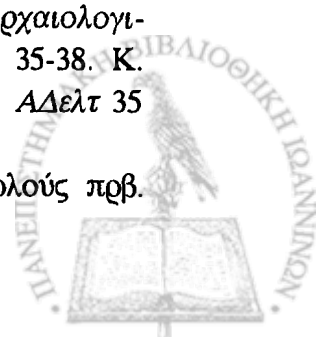
Μία άλλη σειρά στοιχείων δίνουν τα αρχαιολογικά ευρήματα. Η μελέτη τους οδηγεί στη θεμελίωση κάποιων απόψεων για την πραγματικότητα που υπήρξε στα χρόνια ακμής και παρακμής του μυκηναϊκού κόσμου, περιφερειακό τμήμα του οποίου ήταν και η περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας.

* Η ανακοίνωση αυτή παρουσιάστηκε στο Α΄ Διεθνές Αρχαιολογικό Συμπόσιο για την Αιτωλοακαρνανία, Μεσολόγγι 13-15.12.1991, τα πρακτικά του οποίου δεν έχουν τυπωθεί.

Οι συντομογραφίες των σημειώσεων ακολουθούν κατά κανόνα το *Archaeologischer Anzeiger*.

1. Για τα αρχαιολογικά δεδομένα των υστεροελλαδικών χρόνων από την Αιτωλοακαρνανία βλ. R. Hope Simpson - O.T.P.K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age, I. The Mainland and Islands*, SIMA LII (1978), σ. 102-104, 181-183. Θ.Κ. Συριόπουλος, *Η προϊστορία της Στερεάς Ελλάδας* (1968), σ. 111-112. Κ.Α. Wardle, *GodBalk Isp XV* (1977), σ. 153-199. Θ. Ι. Παπαδόπουλος, στα *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, Αργίτιο 1988 (1991), σ. 35-38. Κ. Σουέρεφ, στα ίδια *Πρακτικά*, σ. 50-57. Πρβ. επίσης Μ. Σταυροπούλου-Γάτζη, *ΑΔελτ* 35 (1980) Μελέται, σ. 102-130.

2. Σχετικά με τη γραπτή παράδοση για Κεφαλλήνες, Ακαρνάνες, Αιτωλούς πρβ.

I. Το ήλεκτρο από το Μαραθιά Αγίου Ηλία

Τεμάχια ηλέκτρου —δεν αναφέρονται άλλες λεπτομέρειες— υπήρχαν στα ευρήματα του θολωτού τάφου 2 του Μαραθιά στον Άγιο Ηλία Μεσολογγίου³.

Καταρχάς, υπενθυμίζουμε ότι στην περιοχή του Αγίου Ηλία εντοπίσθηκαν θολωτοί τάφοι στις θέσεις Σερεμέτι (1) και Μαραθιά (3) και θαλαμοειδής (1) στο χωριό του Αγίου Ηλία⁴.

Πρόκειται για μηκνναϊκά ταφικά μνημεία με πολλαπλές ταφές και κεραμική, χάλκινα αντικείμενα, πήλινα ειδώλια ζώων, μικρά ευρήματα από διάφορα υλικά —χρυσό, αμέθυστο, χαλκηδόνιο λίθο, υαλόμαζα, στεατίτη, πηλό. Σημαντικότερο μικρό εύρημα θεωρείται η αιγυπτιακή δέλτος σακαρβαίου του Φαραώ Αμενόφις Γ΄ (1405-1370) από το θαλαμοειδή τάφο. Τα ευρήματα του θαλαμοειδούς τάφου στον Άγιο Ηλία χρονολογούνται στην ΥΕΙΒ-ΙΙΑ και ΥΕΙΠΓ και εκείνα των θολωτών στο Σερεμέτι και στο Μαραθιά ανάγονται στην ΥΕΙΠΒ και Γ.

Όπως γίνεται φανερό, τα τεμάχια ηλέκτρου από το Μαραθιά δεν ήταν τα μόνα «εξωτικά» και πολυτελή είδη του θολωτού τάφου 2. Υπήρχαν ακόμη, όπως αναφέραμε, αντικείμενα χρυσού, στεατίτη χαλκηδόνιου, υαλόμαζας. Μία πρώτη παρατήρηση, επομένως, μπορεί να σχετίζεται με την ποικιλία των πολύτιμων/ημιπολύτιμων υλικών στο συγκεκριμένο τάφο, πράγμα το οποίο συναντάται και στις γειτονικές ταφές, του θαλαμοειδούς στον Άγιο Ηλία, του θολωτού στο Σερεμέτι, του θολωτού 1 στο Μαραθιά.

Δεν είναι σαφές αν τα υλικά αυτά έφθασαν συγκεντρωμένα ή κατά διαστήματα στον παραλήπτη της Αιτωλίας ως δώρα ή ως είδος ανταλλαγής⁵. Θεωρούμε όμως ασφαλές ότι τα ειδικά αυτά μικροευρήματα

N.G.L. Hammond, *Epirus* (1967), E. Lepore, *Ricerche sull'antico Epiro* (1962). A. Mele, στο Διάφ. Συγγρ. *Storia e Civiltà dei Greci*, τ. 1, (1978), σ. 25-72. Γ.Σ. Κατωπόδης, *Αρχαία Ακαρνανία* (1987), κ.ά.

3. Για το θολωτό τάφο 2 του Μαραθιά βλ. Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔελτ* 18 (1963) Χρονικά, σ. 147-148. Idem, *Πρακτ.* 1963, σ. 203-217. Idem, *ΑΔελτ* 19 (1964) Χρονικά, σ. 294-300. Idem, *ΑΔελτ* 20 (1965) Χρονικά, σ. 343-344. Πρβ. W. Cavanaugh, *Mycenean Tholos Tombs and Related Tombs* (1971), σ. 57. O. Pelon, *Tholoi, tumuli et cercles funeraire* (1976), σ. 340, 417-418. K. A. Wardle, *supra* σημ. 1.

4. Για τους μηκνναϊκούς τάφους από την περιοχή του Αγίου Ηλία Μεσολογγίου - Ιθωρίας, βλ. *supra*, σημ. 3.

διακινήθηκαν στο μυκηναϊκό κόσμο ως αντικείμενα γοήτρου ανάμεσα σε άτομα με ηγεμονική ιδιότητα, στους τάφους των οποίων αυτά κατέληξαν.

Μια δεύτερη παρατήρηση προκαλεί ειδικά το ήλεκτρο. Η παρουσία του ηλέκτρου στην Αιτωλία κατά την ΥΕΙΙΒ-Γ περίοδο, συμπίπτει με τη μεγίστη εξάπλωση του υλικού αυτού στον ελλαδικό και αιγαιακό χώρο⁶. Οι μικρές ποσότητες στους τάφους δεν αντιστοιχούν στην πραγματικότητα: το ήλεκτρο φθείρεται εύκολα και διαφεύγει συχνά στην έρευνα. Τα τεμάχια ηλέκτρου από τον τάφο 2 του Μαραθιά ανήκαν πιθανόν σε 1-3 χάντρες, αλλά το περιδέραιο του νεκρού/νεκρής, αποτελούσαν πιθανότατα και άλλες χάντρες ηλέκτρου ή άλλου υλικού.

Μια τρίτη παρατήρηση αφορά στη διάδοση του ηλέκτρου σε έναν ευρύ χώρο — Άργος, Αττική, ανατολική και κεντρική Στερεά, Αχαΐα, Ήλιδα, Κεφαλληνία, Ήπειρο, Θεσσαλία, Μακεδονία— στον οποίο η Αιτωλία κατείχε κεντρική θέση.

Για τους Harding και Hughes-Brock⁷ υπήρχαν τρία πιθανά χρονικά διαστήματα, το 1600, το 1500 και το 1200, στη διάρκεια των οποίων

5. Σχετικά με τη διακίνηση και τις περιπτώσεις ανταλλαγών στα πλαίσια των οποίων γινόταν και η διάδοση πολύτιμων και ημιπολύτιμων υλών στις προϊστορικές και πρωτοϊστορικές κοινωνίες της ελλαδικής χερσονήσου πρβ. C. Renfrew, στο *Ancient Civilization and Trade* (J.A. Sabloff and C.C. Lamberg - Karlovsky eds) Alburquerque 1973 (1975), σ. 3-59, C. Zaccagnini, *Lo scambio dei doni nel Vicino Oriente durante i secoli XV-XIII* (1973), M. Liverani, *AnnIstItNum* 26 (1979), σ. 9-28. G.N. Coldstream, στο *Greek Renaissance of the Eighth Century B.C., Proceed. of the Second Intern. Symp. at the Swedish Inst., Athens 1981* (1983), σ. 201-206. A. Harding *The Mycenaeans and Europe* (1984), σ. 43-124, W.E. Mierse, στο *Gold Jewelry* (T. Hackens - R. Winkes eds.), *Aurifex* 5 (1983), σ. 19-27.

6. Σχετικά με τη διάδοση του ηλέκτρου στη νότια Βαλκανική και τον ελλαδικό χώρο πρβ. N. Negroni Catacchio, *Padusa* VIII (1972), σ. 1-18. Idem. *Padusa* IX (1973), σ. 1-13. Idem, στο AA.VV. *Civiltà preistoriche e protostoriche della Daunia* (1975), σ. 316. Idem, *Antichità Altoadriatiche* IX (1976), σ. 21-59. Idem, *Quaderni della Ricerca Scientifica* 100, CNR Roma (1978), σ. 153-204. Idem, στο AA.VV. *Ambra oro del Nord* (1978), σ. 83-87. Idem, *Padusa* XIX (1983), σ. 65-78. Idem, Δ.Σ. *I tesori dell'Antica Polonia* (1985), σ. 41-46. Idem, Παράρτημα στο D. Cocchi Genick, *Il riparo dell'ambra* (1986), σ. 199-202. A. Harding - H. Hughes - Brock, *BSA* 69 (1974), σ. 145-170. Harding, βλ. *supra*, σημ. 5. H. Hughes - Brock, *Journal of Baltic Studies* XVI (1985), σ. 257-267. L. Braccesi, *Grecità adriatica* (1979), F. Lecompte, στο *Gold Jewelry* (T. Hackens and R. Winkes eds). *Aurifex* 5 (1963), 211-214, K. Δημακοπούλου - E. Χατζηπούλου, στο Δ.Σ. *Ο μυκηναϊκός κόσμος* (1988), σ. 260-262.

7. Για τις εργασίες των Harding και Hughes-Brock βλ. *supra*, σημ. 5 και 6.

έφθασαν από τη Βαλτική στην Ελλάδα περιορισμένα και συμπτωματικά ποσότητες ηλεκτρου σε λίγες, αρχικά, θέσεις, σε περισσότερες στο τέλος. Σύμφωνα με τους ίδιους ερευνητές —και οι φασματοσκοπικές αναλύσεις του Beck⁸ το επιβεβαιώνουν— το μεγαλύτερο ποσοστό ηλεκτρου στο μηκυναϊκό κόσμο προέρχεται από τη Βαλτική, η δε μεταφορά του έγινε μέσω Βρετανίας και Δ. Μεσογείου κατά το 1600 και ίσως το 1500, ενώ μετά το 1250 μέσω Κ. Ευρώπης και Αδριατικής.

Οι θέσεις των Harding και Hughes-Brock δεν ευσταθούν σε όλα τα σημεία γιατί:

α) Τα χρονικά όρια 1600, 1500, 1200 δεν ανταποκρίνονται στα ήδη γνωστά δείγματα των ανασκαφών τα οποία ανήκουν σε όλες τις υστεροελλαδικές φάσεις — και οι έρευνες⁹ το επιβεβαιώνουν.

β) το ήλεκτρο των ανασκαφών είναι περιορισμένο και λόγω της φθαρτότητος —που αναφέραμε— και λόγω των διαφορετικών χρήσεών του· το ήλεκτρο δεν συνόδευε μόνο τους νεκρούς, αλλά μπορούσε να κοσμί και εν ζωή τα άτομα και τους χώρους, είχε δε φήμη θεραπευτικού και μαγικού υλικού και ήταν δυνατό να αναλωθεί κονιοροτοποιημένο από το στόμα ή να καεί¹⁰.

Αν και τα στοιχεία για τη μεταφορά του ηλεκτρου από τη Δ. Μεσόγειο¹¹ είναι ακόμα λιγοστά, εν τούτοις η τεκμηρίωση για τη διακίνηση μέσω Αδριατικής κατά την ΥΕΠΒ και Γ περίοδο είναι γεγονός, όπως απέδειξαν οι έρευνες¹² στα ιταλικά ανατολικά παράλια, ενώ δεν αποκλείεται το ήλεκτρο να ακολούθησε τις ίδιες παράκτιες διαδρομές στην Αδριατική και πρωιμότερα, κατά την ΥΕΠΙΑ/ΥΕΠΙΑ-Β, αν κρίνουμε από τα ευρή-

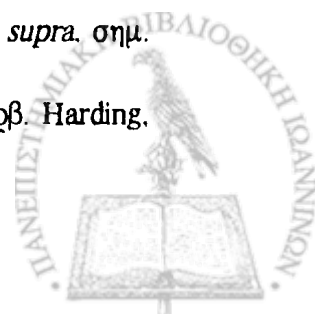
8. C. W. Beck, στο «*Year Book of the American Philosophical Society*» (1967), σ. 456-458. Idem. *Quaderni di merceologia* VII (1968), σ. 1-23. Idem. *Archeology* XXIII (1970), σ. 7-11.

9. Για υποθέσεις ως προς τη διάδοση του ηλεκτρου διαφορετικές από των Harding και Hughes - Brock βλ. Negroni Catacchio, Braccesi, Lacompte *supra*, σημ. 6. Επίσης, στον κατάλογο των θέσεων που συγκεντρώνουν οι Harding και Hughes - Brock γίνεται φανερή η παρουσία του ηλεκτρου σε διαφορετική χρονική στιγμή.

10. Σχετικά με τις ιδιότητες και τις χρήσεις του ηλεκτρου πρβ. *supra*, σημ. 6. Επίσης B. Kosmowska - Ceranowicz and T. Konart, *Tajemnice Burztyń* (1989).

11. Σχετικά με την παρουσία ηλεκτρου στη δυτική Μεσόγειο πρβ. Harding, *supra*, σημ. 5 (1984), σ. 57-61, 67-87.

12. Σχετικά με τη διακίνηση του ηλεκτρου μέσω Αδριατικής στην Ιταλία πρβ. Harding, *supra*, σημ. 5 και Negroni Catacchio, *supra*, σημ. 6.

ματα στο Ευλόκαστρο Ηπείρου¹³ και στη Ζάκυνθο¹⁴.

Είναι συνεπώς πιθανό το ήλεκτρο να έφθασε στα παράλια του Ιονίου πελάγους, πριν το αποκτήσουν οι ενδιαφερόμενοι γι' αυτό στη Στερεά και την Πελοπόννησο.

Προκύπτει ακολούθως το ερώτημα αν μετέφεραν το ήλεκτρο στην Ήπειρο, στην Κεφαλληνία, στην Αιτωλία οι ίδιοι φορείς ή «μεταπράτες» οι οποίοι προμήθευαν υστερο- και υπο-μυκηναϊκές θέσεις της Δ. Στερεάς και της ΒΔ Πελοποννήσου. Το ζήτημα είναι πολύπλοκο και δίχως άλλο διαφέρει αφενός κατά περίπτωση και παραμένει αφετέρου εν πολλοίς ανοικτό.

Στην Ήπειρο —με εξαίρεση ίσως την περίπτωση στο Ευλόκαστρο (ΥΕΙΙΑ-B;)— η διακίνηση του ηλέκτρου πρέπει να έγινε όχι με διαμεσολάβηση των Μυκηναίων, αλλά με φορείς των Βαλκανίων ή των ιταλικών ακτών στο Καλμπάκι¹⁵ και το Μαζαράκι¹⁶ κατά την ΥΕΙΙΒ, και κατά την ΥΕΙΙΒ-Γ στον Ελαφότοπο¹⁷, όπως υποδηλώνουν ευρήματα χαλκουργίας συγγενούς τυπολογίας στις περιοχές αυτές. Συνηγορεί για την άποψη η περίπτωση των τάφων από τα Διακάτα Κεφαλληνίας¹⁸. Σε έναν από τους τάφους ο Μαρινάτος¹⁹ αναφέρει «1 ή 2 χάντρες ηλέκτρου τύπου Τίρυνθας». Παρόμοιες με εκείνες βρέθηκαν σε θέσεις με πρωτοβιλλανόβεια (Lipari, Ponte San Pietro, Fratta Polesine, Allumiere, Timmari κ.ά.) και με υπομυκηναϊκά (Torre Castellucia) στοιχεία στην Ιταλία²⁰, σε θέσεις με στοιχεία Hallstatt A-B στη Δαλματία²¹ (νεκροταφεία Privlaka, Vrsi) και στους τύμβους της κοιλάδας Μάτι στην Αλβανία²².

13. Για το ήλεκτρο από το Ευλόκαστρο Ηπείρου βλ. Σ. Ι. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, AGC 15 (1972), σ. 63.

14. Για το ήλεκτρο από το Ακρωτήρι Ζακύνθου πρβ. Harding - Hughes - Brock, *supra*, σημ. 6.

15. Για το ήλεκτρο από το Καλμπάκι βλ. Σ.Ι. Δάκαρης, *ΑΕφημ.* 1956, σ. 114-153.

16. Για το ήλεκτρο από το Μαζαράκι βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, *ΑΕφημ.* 1969, σ. 179-207.

17. Για το ήλεκτρο από τον Ελαφότοπο βλ. *supra*, σημ. 16.

18. Για το ήλεκτρο από τα Διακάτα Κεφαλληνίας βλ. Ν. Κυπαρίσσης, *ΑΔελτ.* 5 (1919), σ. 83-122, ιδιαίτ. σ. 116, Σ. Μαρινάτος, *ΑΕφημ.* 1932, σ. 1-47, ιδιαίτ. σ. 42.

19. Βλ. *supra*, σημ. 18.

20. Σχετικά με τις χάντρες ηλέκτρου τύπου Τίρυνθας σε ιταλικές θέσεις πρβ. Harding, *supra*, σημ. 5 και Negroni Catacchio, Harding - Hughes - Brock, Hughes - Brock, Braccisi, Χατζηπούλιου, *supra*, σημ. 6.

Αντίθετα, στην περίπτωση του Μαραθιά, το ήλεκτρο, όπως δείχνει και το σύνολο των ευρημάτων στο συγκεκριμένο τάφο, αλλά και στους γειτονικούς, μεταφέρθηκε με τη διαμεσολάβηση ατόμων του «παρακμάζοντος» μυκηναϊκού κόσμου, μαζί με κεραμική και άλλα πολύτιμα αντικείμενα που συνόδευαν τους νεκρούς.

Σε κάθε περίπτωση, η παρουσία του ηλέκτρο στην Αιτωλία εντάσσει την περιοχή στο δίκτυο διάδοσης του υλικού αυτού στον ελλαδικό χώρο, που σε ό,τι αφορά τη δυτική πλευρά του, άγγιζε πρώτα σημεία της Αδριατικής και του Ιονίου.

II. Ο θησαυρός από το Ψωρολίθι Καλυδώνας

«Εις απόστασιν 200μ. από της δεξιάς όχθης του Ευήνου και 2.500μ. από της ακροπόλεως της Καλυδώνος, εν θέσει Ψωρολίθι, παρά το προς τον παραρρέοντα χείμαρρον πέρας του αγρού Νικ. Πλάκα ευρέθη θησαυρός χαλκών μυκηναϊκών όπλων και σκεύος», σημειώνει ο Ευθ. Ι. Μαστροκώστας στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου* 20 (1965)²³.

Η παραποτάμια θέση Ψωρολίθι ήταν στην αρχαιότητα πιθανότατα πλησιέστερη στη θάλασσα, αν κρίνουμε από το μέγεθος των προσχώσεων του Ευήνου.

Στις γύρω περιοχές υπάρχουν διάφορες θέσεις, γνωστές για τα υστεροελλαδικά τους ευρήματα (Πίν. 1).

Νοτιοανατολικά: Αγία Τριάδα Βασιλικής²⁴ (χάλκινος διπλός πέλεκυς, ειδώλιο ιππέα ΥΕΙΙ), **Κρουονέρι**²⁵ (λείψανα προϊστορικού οικισμού, όστρακα ΥΕΙΙ-ΥΕΙΙΒ και Γεωμετρικά, τοίχοι πιθανόν μεσοελλαδικής οικίας, θαλαμοειδών τάφων ΥΕ χρόνων).

21. Για τις χάντρες ηλέκτρο από τη Δαλματία βλ. S. Batovic, *Diadora I* (1959), σ. 44.

22. Για τις χάντρες ηλέκτρο από την Αλβανία βλ. F. Prendi, στο Διάφ. Συγγρ. *Cambridge Ancient History* (1982), σ. 228.

23. Για τα χάλκινα ευρήματα από το Ψωρολίθι Καλυδώνας βλ. Μαστροκώστας, *supra*, σημ. 3 (1965), G. Daux, *BCH XCII* (1968), σ. 849-850.

24. Για τα υστεροελλαδικά ευρήματα από την Αγία Τριάδα Βασιλικής βλ. Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔελτ.* 16 (1960) Χρονικά, σ. 195-196. *Idem.* *ΑΔελτ* 22 (1967) Χρονικά, σ. 318-324.

25. Για τα υστεροελλαδικά ευρήματα από το Κρουονέρι βλ. S. Benton, *BSA* 32 (1931-32), σ. 213-246. *Idem.* *BSA* 42 (1947), σ. 156-183.

Νοτιοδυτικά: **Καλυδώνα**²⁶ (μυκηναϊκή οχύρωση ΥΕ χρόνων, κεραμική ΥΕΙΙΙ και Γεωμετρική κεραμική), **Πλευρώνα**²⁷ (Γυφτόκαστρο (λείψανα κυκλώπειων πιθανόν τειχών, κεραμική ΥΕΙΙΙ και Γεωμετρική, κιβωτιόσχημοι τάφοι). Επίσης βόρεια στην ενδοχώρα, συναντάμε δύο θέσεις: τις παραλίμνιες **Λιθοβούνι**²⁸ (μικρός θαλαμοειδής τάφος με πολλαπλές ταφές, όστρακα ΥΕ χρόνων, δύο χάλκινες αιχμές δοράτων, τμήμα εγχειριδίου με λαβή σε T, 2 χάλκινες πόρτες, της ΥΕΙΙΙΒ-Γ), και **Θέρμο**²⁹ (ελλειψοειδή κτίσματα ΥΕΙΙΑ, κεραμική ΜΕ και ΥΕΙ-ΙΑ, αφιδωτό μέγαρο και ορθογώνιες κατασκευές με ΥΕΙΙΙ κεραμική, κεραμική ΙΙ Γεωμετρική και Γεωμετρική).

Ο θησαυρός αποτελείται από τα εξής αντικείμενα:

Α. Αγροτικά εργαλεία:

— 7 *μαχαίρια μονόστομα δρεπανόσχημα* ή με ελαφρά κυρτή ράχη, σχεδόν οξεία απόληξη, κοντή ορθογώνια πτέρνα, οπή στη λαβή για εφήλωση στελέχους με φθαρμένη λεπίδα (ολικό μήκος από 0,215 - 0,134 μ.) (Σχ. 1).

— 1 *αμφίστομος πέλεκυς* μικρών διαστάσεων (0,094 μ.) με αποκρούσεις στις ακμές οι οποίες είναι καμπύλες. Φέρει ελλειπτική οπή στερέωσης στείλεου (Σχ. 2α).

— 1 *τμήμα αμφίστομου πέλεκυ* (0,077) με ελαφρά καμπύλη ακμή (Σχ. 2β).

Β. Ξυλουργικά εργαλεία:

— 2 *σμίλες*, ελαφρά διευρυμένες κατά πλάτος, σε καλή κατάσταση (0,137/0,181) (Σχ. 3 γ-δ).

Γ. Όπλα:

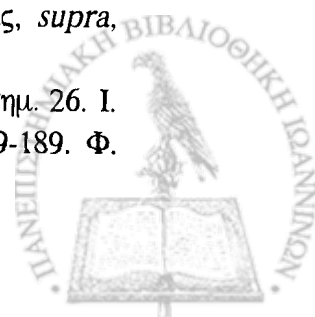
— *Αιχμή βέλους* μεγάλων διαστάσεων (0,098 μ.) σχήματος V, χωρίς

26. Για τα υστεροελλαδικά ευρήματα από την Καλυδώνα βλ. Γ. Σωτηριάδης, *Πρακτ.* (1908), σ. 95-100.

27. Για τα υστεροελλαδικά ευρήματα από την Πλευρώνα βλ. Benton, *supra*, σημ. 25 (1931-32), Μαστροκόστας, *supra*, σημ. 24 (1967), Ι. Δεκουλάκου, *ΑΔελτ.* 26 (1971) Χρονικά, σ. 325-327.

28. Για τα υστεροελλαδικά ευρήματα από το Λιθοβούνι βλ. Μαστροκόστας, *supra*, σημ. 3 (1963α). *Idem. supra*, σημ. 24 (1967).

29. Για τα υστεροελλαδικά ευρήματα από το Θέρμο βλ. Σωτηριάδης, *supra*, σημ. 26. Ι. Ρωμαίος, *ΑΔελτ.* 1 (1915) Παράρτημα, σ. 45-49. *Idem. ΑΔελτ.* 2 (1916), σ. 179-189. Φ. Πέτσας, *ΑΔελτ.* 25 (1970) Χρονικά, σ. 296-297.

εμφανή ίχνη φθοράς (Σχ. 3α).

— *Εγχειρίδιο* του τύπου F της Sandars (με λαβή σε σχήμα T), με 4 χάλκινα αμφικέφαλα καρφιά, με φθορές στις κόψεις, ελλιπές ως προς το άκρο και τη λαβή (0,125) (Σχ. 3β).

Δ. Σκεύος:

— *Τμήμα χυτρόποδος* με τρεις οπές για την ανήλωση λέβητα (υψ. 0,325 μ.) (Σχ. 4).

Από τεχνικής πλευράς πολλά από τα αντικείμενα του θησαυρού έχουν ομοιογένεια. Τα μαχαίρια, παρά τις επί μέρους μικρές διαφορές τους, ως προς το μέγεθος και την κάμψη της ράχης, έχουν χαρακτηριστικά —όπως η προετοιμασία για την εφήλωση του στελέχους στην ορθογώνια πτέρνα— τα οποία προδίδουν ίδιο εργαστήριο παραγωγής.

Οι πελέκεις επίσης, παρά τη διαφορά του μεγέθους, ίσως προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο. Οι σμίλες εξάλλου είναι πανομοιότυπες, ίσως από την ίδια μήτρα, με ελάχιστα στενότερη την πτέρνα της μιας.

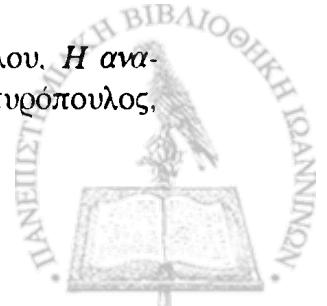
Συγκρίνοντας τα αντικείμενα του θησαυρού με άλλα εντός και εκτός ελλαδικού χώρου³⁰, γίνεται φανερό ότι τα ευρήματα από το Ψωρολίθι εντάσσονται στα τυπικά του μυκηναϊκού κόσμου. Ειδικότερα, υπάρχει άμεση τυπολογική σχέση με αντικείμενα άλλων υστεροελλαδικών θησαυρών, με μαχαίρια, διπλούς πελέκεις και σμίλες από τους θησαυρούς *Τσουντα*³¹ *Πώρινου τοίχου Μυκηνών*³², καθώς και του *Θησαυρού Ακροπόλεως*³³ Αθηνών. Ασφαλώς, τυπολογικές συγκρίσεις δεν περιορίζονται σε όσες ανέφερα. Βρίσκουμε ομοιότητες με ευρήματα από την *Ανθηδώνα*³⁴, τον *Ορχομενό*³⁵, τη *Λευκάδα*³⁶, την *Ήπειρο*³⁷, την *Αλβανία*³⁸, δεν

30. Σχετικά με θησαυρούς Ύστερης Εποχής Χαλκού εντός και εκτός ελλαδικού χώρου πρβ. Θ. Γ. Σπυρόπουλος, *Υστερομυκηναϊκοί ελλαδικοί θησαυροί* (1972). A.M. Bietti Sestieri. *ProcPrHistSoc* 39 (1973), σ. 383-424. G.L. Carancini, στα *Atti della XXI Riun. Scientifica. Firenze. 1977* (1979), σ. 631-641. Idem, στο *Temesa e il suo territorio. Atti Colloquio Perugia - Trevi 1981* (1982), σ. 153-165.

31. Για το θησαυρό Τσουντα βλ. Χ. Τσουντας, *ΑΕφημ.* (1891). Πρβλ. Σπυρόπουλος, *supra*, σημ. 30, σ. 8-45, 79-82, 194-197.

32. Για το θησαυρό του Πώρινου Τοίχου Μυκηνών βλ. A.J.B. Wace, *BSA* 48 (1953), σ. 6-7. F.H. Stubbings, *BSA* 49 (1954), σ. 292-296. Πρβ. Σπυρόπουλος *supra*, σημ. 30, σ. 46-51, 82-87, 197-199.

33. Για το θησαυρό Ακροπόλεως Αθηνών βλ. Π. Καββαδίας - Γ. Καβέρλου, *Η ανασκαφή της Ακροπόλεως από του έτους 1885 μέχρι του 1890* (1907). Πρβ. Σπυρόπουλος, *supra*, σημ. 30, σ. 63-78, 92-97, 202-203.

υποδηλώνουν όμως αυτές τεχνολογική συσχέτιση.

Αν συγκρίνουμε ειδικότερα τα έργα της μεταλλοτεχνίας από την Ήπειρο με εκείνα του θησαυρού από την Αιτωλοακαρνανία, διαπιστώνουμε ότι έχουν μεν συγγένεια, αλλά διαφέρουν σε επί μέρους χαρακτηριστικά. Συνεπώς, άλλα εργαστήρια προμήθευαν την περιοχή της Καλυδώρας, παρά την κοινή νοτιοελλαδική επιρροή και παρότι στα παράλια της Πάργας ο θολωτός τάφος της Κίπερης³⁹ υποδηλώνει ίδια κατασκευαστική τεχνική με τους θολωτούς από το Σερεμέτι και το Μαραθιά του Αγίου Ηλία, ενώ μέρος της μυκηναϊκής κεραμεικής των κτερισμάτων από τον ίδιο τάφο της Κίπερης προήλθε πιθανόν από περιφερειακό εργαστήριο της Αιτωλοακαρνανίας.

Τα τυπολογικά στοιχεία που αναφέραμε οδηγούν στην ΥΕΙΙΒ-Γ περίοδο και σε μια ρευστή χρονολόγηση από το 1250-1150/1100 π.Χ., δεδομένου ότι:

α) ο θησαυρός από το Ψωρολίθι Καλυδώρας συμπίπτει σε βασικά και επί μέρους χαρακτηριστικά με άλλους υστεροελλαδικούς θησαυρούς του 13ου-12ου αιώνα·

β) ίδιοι τύποι χάλκινων αντικειμένων χρησιμοποιούνται σε μεγάλα χρονικά διαστήματα·

γ) η φθορά των περισσότερων αντικειμένων φανερώνει ότι υπέστησαν ήδη μια περίοδο χρήσης·

34. Για το θησαυρό από την Ανθηδώνα βλ. J.C. Rolfe. *AJA* 6 (1890), σ. 99. Πρβ. Σπυρόπουλος, *supra*, σημ. 30, σ. 57-62, 90-92, 200-202.

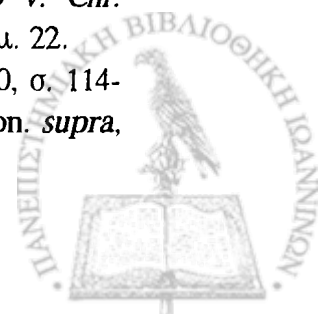
35. Για το θησαυρό από τον Ορχομενό βλ. Θ. Γ. Σπυρόπουλος, *AAA* 3 (1970), σ. 263-267. Πρβ. *Idem. supra*, σημ. 30, σ. 221.

36. Για τα χάλκινα ευρήματα από τη Λευκάδα βλ. W. Dörpfeld, *Alt-Ithaca*, (1927), N.G.L. Hammond, *BSA* 69 (1974), σ. 141-143. K. Branigan *BSA* 70 (1975), σ. 37-49.

37. Για τα χάλκινα ευρήματα από την Ήπειρο βλ. S. Dakaris, στα *Atti XXIV Convegno M. Grecia. Taranto 1984* (1985), σ. 103-131. Πρβ. Hammond *supra*, σημ. 2. Θ. Ι. Παπαδόπουλος, *Δαδώνη* 5 (1976), σ. 271-338. Wardle, *supra*, σημ. 1, Κ.Ι. Σουέρεφ, *Μυκηναϊκές μαρτυρίες από την Ήπειρο* (1986). *Idem. Piria* 2 (1989), σ. 65-86.

38. Για τα χάλκινα ευρήματα από την Αλβανία βλ. M. Korkuti, *Studia Albanica* 2 (1970), σ. 43-59. F. Prendi, στο Δ.Σ. *Sudosteuropa Zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Prahistorische Archaeologie in Sudosteuropa* 1 (1982), σ. 203-253. *Idem. supra*, σημ. 22.

39. Για το θολωτό τάφο της Κίπερης (Πάργα) βλ. Σ.Ι. Δάκαρης, *Πρακτ.* 1960, σ. 114-127. A. Papadopoulos, *AM* 96 (1981), σ. 7-24. Πρβ. Cavanaugh, *supra*, σημ. 3. Pelon. *supra*, σημ. 3 (1976), Σουέρεφ, *supra*, σημ. 37.

δ) οι κατηγορίες των χάλκινων εργαλείων και όπλων έχει αποδειχθεί ότι εξελίσσονται με βραδύτητα.

Ένα από τα προβλήματα που ανακύπτουν σχετικά με το θησαυρό από το Ψωρολίθι είναι εκείνο για το είδος του θησαυρού⁴⁰. Ασφαλώς δεν πρόκειται ούτε για ταφικό, ούτε για αναθηματικό θησαυρό, ούτε για σύνολο πολύτιμων αντικειμένων. Επίσης αποκλείεται να είναι αντικείμενα προς διάθεση, γιατί τα μαχαίρια, το εγχειρίδιο και ο χυτρόπους ήταν ήδη φθαρμένα και όχι πάντα ακέραια. Αντίθετα, φαίνεται ότι επρόκειτο για συγκέντρωση υλικού, μπρούντζου για την ακρίβεια, που αποκρύφτηκε προσωρινά, με σκοπό να χρησιμοποιηθεί σε άλλη ευκαιρία ως ανταλλάξιμο είδος από κάποιον «πλάνητα χαλκέα»⁴¹ ή μεσάζοντα, θαλασσινό ή στεριανό, ή ακόμη ως πρώτη ύλη από τον ίδιο ή εκείνους οι οποίοι απέκρυψαν τα αντικείμενα (δίχως ποτέ να επανέλθουν και να τα εκμεταλλευθούν πάλι).

Ένα άλλο πρόβλημα σχετίζεται με το είδος των αντικειμένων⁴² που εναποτέθηκαν στις όχθες του Ευήνου ποταμού. Αν συγκρίνουμε ποσοτικά τα αντικείμενα του θησαυρού καταλήγουμε στη διαπίστωση ότι τα αγροτικά εργαλεία και μάλιστα τα μαχαίρια είναι σαφώς περισσότερα από τα ξυλουργικά και τα όπλα.

Όσο ενδεικτική και αν είναι η παρατήρηση αυτή, πράγματι, στη γύρω περιοχή, στον κάτω ρου του Αχελώου και του Ευήνου, είχε ευνοηθεί η καλλιέργεια σιτηρών ίσως και αμπέλων, η οποία μαζί με την κτηνοτροφία ήταν οι βασικοί άξονες της οικονομίας των ελλαδικών κοινοτήτων. Τα ευρήματα, εξάλλου, στις γειτονικές θέσεις της Αγ. Τριάδος Βασιλικής, του Κρουονερίου, της Καλυδώνας, της Πλευρώνας ακόμα και του Λιθοβουνίου και του Θέρμου⁴³ υποδηλώνουν αφ' ενός τα όρια χώρου από όπου συγκεντρώθηκαν τα αντικείμενα του θησαυρού και αφετέρου ταυτίζονται χρονολογικά με αυτά.

Ο θησαυρός από το Ψωρολίθι Καλυδώνας μας θέτει, εν τέλει, εμπρός σε ζητήματα, τα οποία ενδιαφέρουν τόσο τη συγκεκριμένη θέση, όσο και

40. Σχετικά με τα είδη θησαυρών πρβ. Σπυρόπουλος, *supra*, σημ. 30, σ. 1-2, 194-204.

41. Σχετικά με τους «πλάνητες χαλκείς» (*Τελχίνες*) πρβ. Σ. Μαρινάτος, *Kadmós 1* (1962), σ. 93. Σπυρόπουλος, *supra*, σημ. 30, σ. 212.

42. Σχετικά με το είδος των αντικειμένων θησαυρών πρβ. Σπυρόπουλος, *supra*, σημ. 30, σ. 194-204.

43. Πρβ. *supra*, σημ. 24-29.

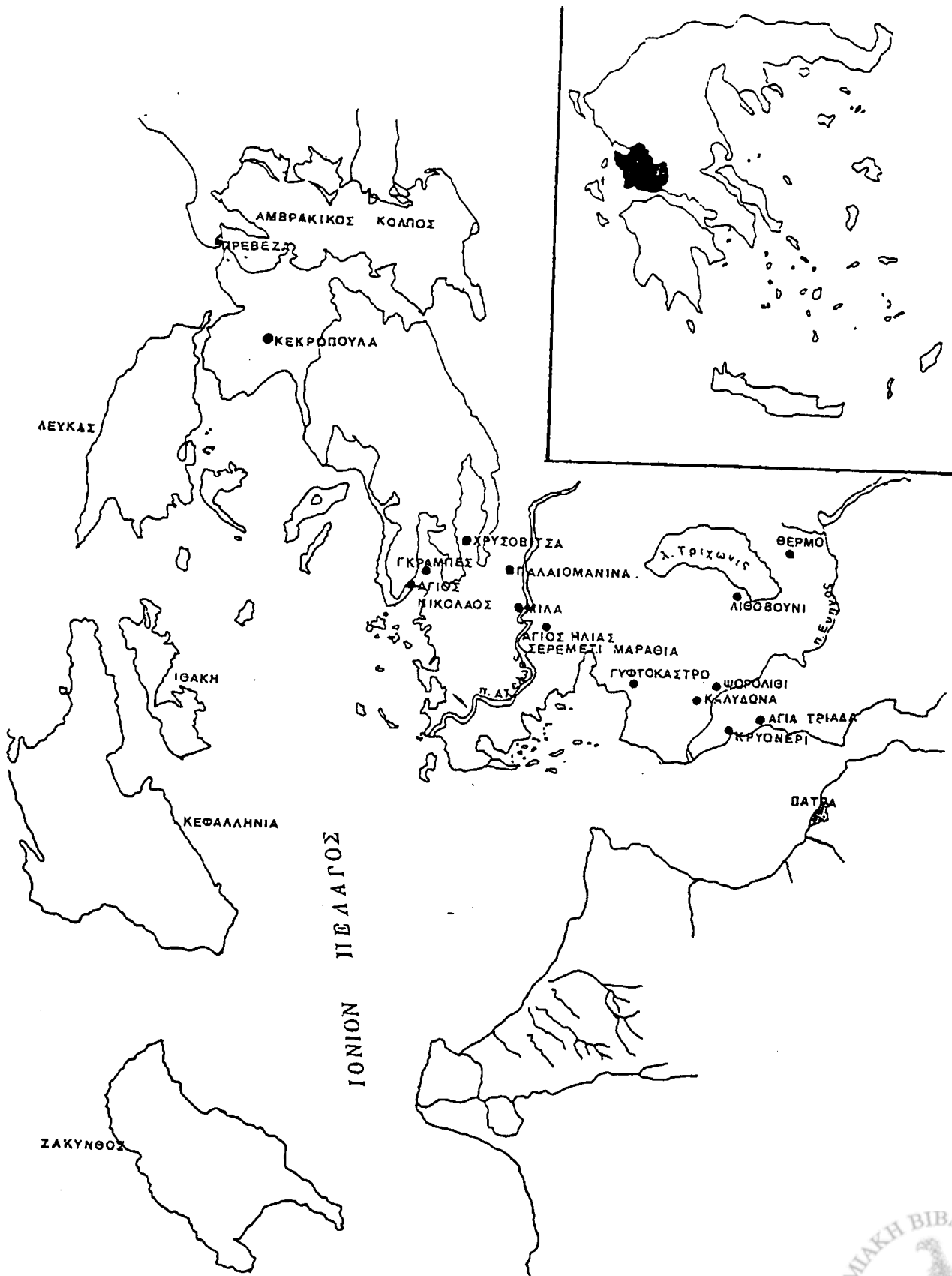

ευρύτερα τη Δ. Στερεά, η οποία συμμετείχε ενεργά στις διαδικασίες των μυκηναϊκών φαινομένων από το 1450 π.Χ. και εξής.

Μελετώντας την Αιτωλοακαρνανία των υστεροελλαδικών χρόνων γίνεται αισθητό —παρά τα περιορισμένα δεδομένα— ότι συνυπήρχαν διαφορετικές καταστάσεις στις μικρών διαστάσεων οργανωμένες εδαφικές ενότητες, και ότι ήταν ενεργές χερσαίες και θαλάσσιες διασυνδέσεις.

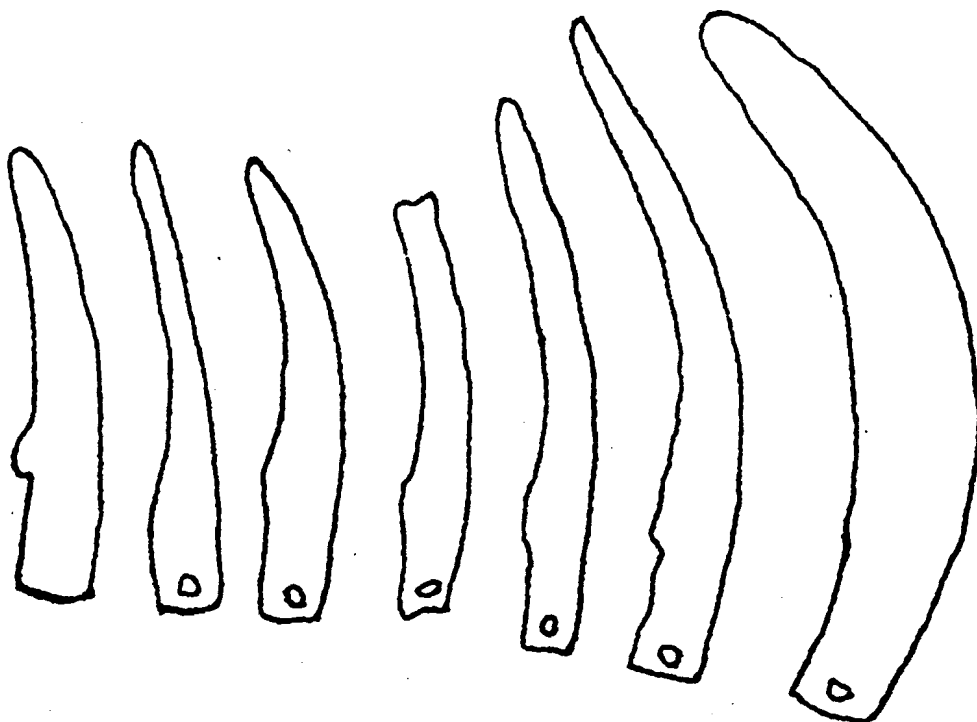
ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ

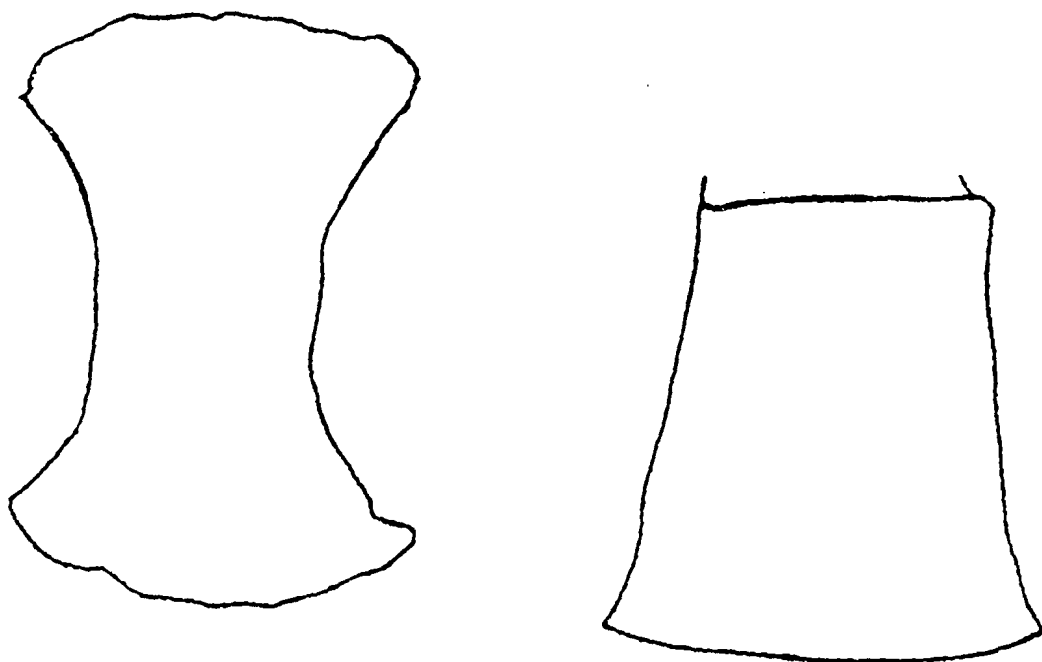

Πίν. 1. Νομός Αιτωλοακαρνανίας: θέσεις Ύστερης Εποχής Χαλκού

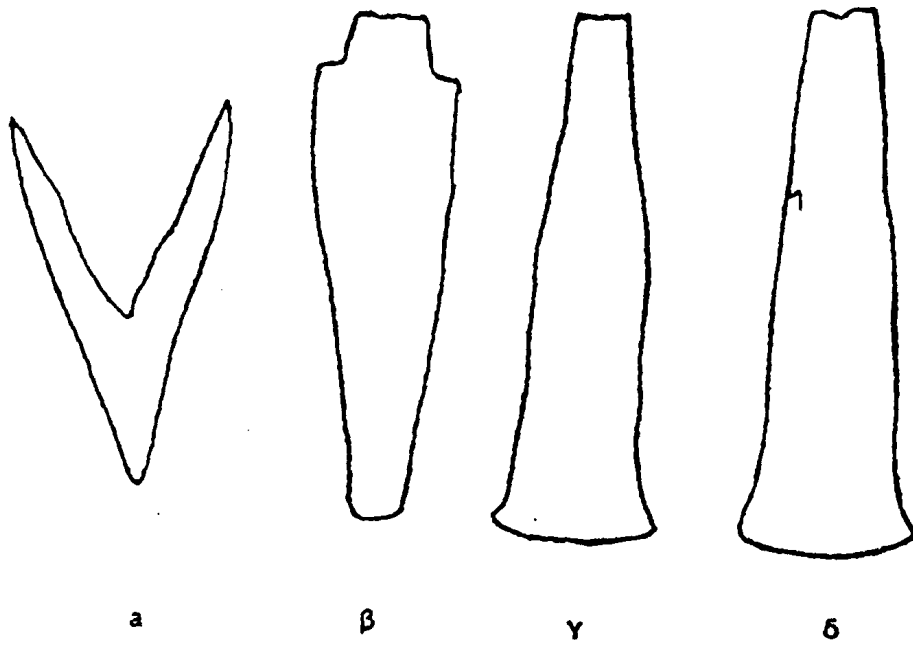

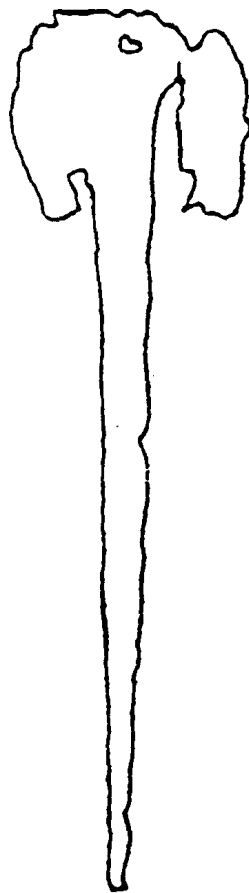
Σχ. 1. Ψωρολίθι Καλυδώνας: Μαχαίρια (α. μήκ. 0,13μ., β. 0,14, γ. 0,136, δ. 0,125, ε. 0,166, στ. 0,199, ζ. 0,215)

Σχ. 2. Ψωρολίθι Καλυδώνας: Πελέκεις (α. μήκ. 0,094μ., β. 0,077)

Σχ. 3. Ψωρολίθι Καλυδώνας: α. Αιχμή βέλους (μήκ. 0,098μ.), β. Εγχειρίδιο (0,125), γ-δ. Σμίλες (0,131, 0,137)

Σχ. 4. Ψωρολίθι Καλυδώνας. Τμήμα χυτρόποδος (ύψ. 0,325μ.)

SUMMARY

ISSUES ABOUT AETOLOACARNANIA OF THE LATE HELLADIC PERIOD

by
Kostas Soueref

I. Amber from the Marathia area in Agios Elias of Messolongi.

Amber fragments were located in the findings of the tholos tomb 2 at Marathia site in Agios Elias of Messolongi. In the area of Ithoria, there were found in total four mycenaean type tombs: one tholos in Seremeti (LH III B-C), there in Marathia (LH III B-C) and one chambered in Agios Elias (LH II B - III A and LH III C).

a. A variety of precious and semi-precious materials is encountered in all the tombs of the area. It seems that the small finding reached even the tombs of distinguished of Ithoria, by means of the mycenaean world contacts.

b. Amber's presence in Aetolia during the LH III B-C period coincides with the greatest distribution of this material in the helladic and aegean area.

c. It is very probable that amber in Aetolia introduces the area in the helladic distribution network which initially includes Adriatic and Ionian sites.

II. Bronze objects hoard from the Psorolithi area of Kalydon.

It is very probable that the riverside location of Psorolithi was in antiquity nearer to the sea. Around Kalydon several sites exist, known for late helladic findings: Agia Triada of Vassiliki, Krioneri, Pleuron, Lithovouni, Thermos.

The hoard we refer to, consists of agricultural tools (seven knives, one double axe, part of a double axe), carpenter tools (two chisels), arms (spear head, dagger), one vessel (part of the tripod-base).

a. From the technical point of view, many of the hoard objects present strong typological similarities (knives, axes).

b. Comparing the hoard objects to others found inside and outside the helladic area, it is obvious that the findings from Psorolithi are typical of the mycenaean world.

c. Typological elements of the objects lead to the LH III B-C period and to an approximate date from 1250-1150 to 1100 b.c.

d. It looks that the hoard had been gathered and hidden temporarily, aiming in exchange or recycling of the bronze, since all the objects bore traces of extensive use.

e. Concerning the kind of the objects, the agricultural tools are more than the carpenter tools and the arms. The agricultural economy characterises the lower flow of Acheloos and Evinos rivers.

